

niets over de relaties tussen de school en de stadsbestuur. Had de stad bijvoorbeeld invloed op de keuze van de rector van de school (permanente conflicten over benoemingskwesties vonden in de vijftiende eeuw plaats in de Poolse en Pruisische steden; zie bijvoorbeeld: B. Geremek, ed., *Kultura Polski 'srednowieczney XIV-XV w.* (Warszawa, 1998) 319). Misschien moeten we daarnaast de mogelijkheid van een opleiding in de praktijk meer appreciëren. Leden van het stadsbestuur en de stedelijke administratie waren mogelijk in staat om sommige zaken op te schrijven zonder meteen de hulp van een professionele notaris of de stadsschrijver in te roepen.

Een andere interessante kwestie is het gebruik van de volkstaal in stadsboeken en correspondentie. De taaiverhoudingen in Deventer waren minder ingewikkeld dan die aan de oostgrens van het Hanzegebied, waar behalve de autochtone volkstalen, zoals het Tsjechisch of het Pools, het Duits ook sterk aanwezig was als de taal van de rijke en machtige Duitse stadsbevolking. Het frappeerde mij dat ook in Deventer de definitieve overgang van het Latijn naar de volkstaal, in casu het Middelnederlands (aan het begin van jaren zestig van de veertiende eeuw), sociale en politieke redenen had. De groei van het aantal leken voor wie het makkelijker was om in de eigen taal te lezen en te schrijven ging samen met de politieke emancipatie van de stadsbevolking (meente). Hoewel in de steden van Centraal Europa de keuze voor de ene of de andere schrijftaal soms ook andere redenen kon hebben, lijkt het alsof overal in laatmiddeleeuws Europa de beslissing om stedelijke zaken niet in het Latijn maar in de volkstaal op te schrijven, een politiek gebaar kon zijn. Ongetwijfeld is dit een probleem dat nadere studie waard is.

Het beeld van het schriftgebruik in de administratie van het middeleeuwse Deventer, dat zorgvuldig werd geschetst door Jeroen Benders, is dat van een microkosmos. De bewaard gebleven bronnen gaven heel weinig informatie over de vraag hoe Deventer zijn functie van 'moederstad' van de Overstichtse stadsrechtfamilie vervulde. Gezien Benders' appreciatie van de invloed van de Duitse hanzesteden op de ontwikkeling van de 'literate mentality' van de Deventer burgerij, heeft hij weinig plaats ingeruimd voor de schriftelijke contacten tussen de stad en de Hanze.

Dit informatieve en waardevolle boek van Benders kan men ook lezen als een debat met het klassieke werk van Michael Clanchy, *From memory to written record. England 1066-1307* (2e dr.; Oxford, 1995). Volgens Benders is het niveau van de laatmiddeleeuwse ontwikkeling van de bestuurlijke schriftcultuur in Engeland en in Noordelijke Nederlanden onvergelijkbaar. Beide auteurs zijn echter overtuigd van het belang van de verschriftelijking 'van boven', en van het belang van het schrift als machtsinstrument. In deze zin is Benders' studie van Deventers bestuurlijke schriftcultuur te zien als een studie van de voorgeschiedenis van de moderne bureaucratie.

Anna Adamska

R. van Stipriaan, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)* (Amsterdam: Prometheus, 2002, 352 blz., ISBN 90 5333 997 3).

Dit is een kostelijk boek. In zes kloeke, vlot geschreven en prachtig geïllustreerde hoofdstukken krijgt de lezer een boeiend overzicht van het literaire schrijven en lezen in de Republiek, met alles wat daaraan vast zit. En dat is heel wat, want 'literatuur' was in die tijd allerminst de individuele expressie van individuele emoties, maar had vooral tot taak de mensen op te voeden tot goed maatschappelijk gedrag, of dat nu het sociale of het privé leven betrof. Politiek, religie, handel en bedrijf, maar ook het huwelijk en het liefdesleven van jongeren, voor dat

alles kon men in poëzie en toneel, romans en novellen de gedragsregels voor-'gebeeld' vinden. Begrijpelijk dan ook dat de maatschappelijke en culturele inbedding van die literatuur boeiende lectuur oplevert.

Terecht begint Van Stipriaan met de Opstand en de opkomst van het nationaal gevoel: de geuzenliederen met hun informerende en vooral opiniërende functie, de talloze toneelstukken met vaderlandse onderwerpen, de actieve betrokkenheid ook van schrijvers bij de opbouw van het Nederlands als cultuurtaal. Daarnaast is er veel aandacht voor de pamflettenoorlogen die het verdere bestaan van de Republiek van bestandswisten tot rampjaar begeleidden.

Het volgende hoofdstuk gaat over het schrijverschap als zodanig. De ontwikkeling wordt geschetst van de collectieve literatuurbeoefening zoals die plaatsvond in de rederijkerskamers, tot en met het individuele, op de klassieke en de Italiaanse en Franse renaissancisten geënte individuele dichterschap. Direct daarbij aansluitend komt het drukkers- en uitgeversbedrijf aan de orde — Plantijn in Antwerpen, Elsevier en Blaeu in Amsterdam — en de opkomst van de broodschrijverij.

Het derde en vierde hoofdstuk behandelen dan de denk- en belevingswereld waarvanuit al die gedichten, verhalen en toneelstukken geschreven zijn. Zij zijn naar mijn mening de belangrijkste hoofdstukken van het boek, omdat het vooral die opvattingen zijn die de oudere literatuur voor ons vaak zo onbegrijpelijk maken. De allegorische manier van denken, die tot ver in de zeventiende eeuw bleef bestaan en waarin de hele natuur, maar ook de mythologie, de geschiedenis en zelfs objecten als molens en sluizen, dragers waren van religieuze en morele waarheden, staat ver van ons af. Hetzelfde geldt voor de toenmalige psychologie: de opvatting van melancholie als typische dichters-, geleerden- en verliefden-ziekte en van vermaak als het remedie bij uitstek daartegen. Het conflict tussen rede en hartstochten en de tomeloze kracht van de affecten was het belangrijkste psychologische axioma van die tijd en vormt dan ook de kern van de meeste toneelliteratuur, zowel van kluchten en blijspelen als van tragedies. Wie dat weet kijkt minder verbijsterd aan tegen het feit dat een geleerde van wereldfaam als Caspar Barlaeus genoot van het uiterst bloedige stuk 'Aran en Titus' van de glazenmaker Jan Vos. Het drama werd beschouwd als de hoogste vorm van literatuur, met de grootste opvoedende kracht. De Amsterdamse Schouwburg, een goed deel van de zeventiende eeuw de enige openbare schouwburg in het land, was dan ook een centrum van literair leven. Niet onbetwist trouwens: de calvinistische dominee's vonden het toneel maar een goddeloos gedoe.

De allegorische wereldbeschouwing werd in de loop van de zeventiende eeuw definitief ondergraven door het opkomend rationalisme. Ontwierp Constantijn Huygens de tuin van zijn buitenplaats Hofwijck nog in de vorm van het menselijk lichaam als symbool van de associatieve eenheid van micro (mens)- en macro (natuur)-kosmos, zijn zoon Christiaan zette er later een telescoop neer om, heel wat concreter, de kosmos te bekijken. Ontdekkingsreizen en wetenschappen brachten nieuwe vormen van literatuur, zoals reisjournalen en natuurbeschrijvingen.

Vervolgens komt de lezer aan de beurt. De Republiek kende een relatief hoge alfabetiseringsgraad en in elke stad was wel een boekhandel. Het meest gelezen — en voorgelezen — werden stichtelijke teksten en de morele maar vooral ook onderhoudende verhalen van Cats. Maar onder de literatoren zelf zijn het Hooft en vooral Vondel die gecanoniseerd worden. Eenmaal zover, breekt er rond 1700 een 'poëtenoorlog' uit die decennia lang zou voortwoekeren en waarin de canon weer langzaam onderuitgehaald wordt.

Het laatste hoofdstuk gaat over de nieuwe vormen en ideeën die de achttiende eeuw hebben gemaakt tot de eeuw van de Verlichting. Nieuwe literaire vormen: het tijdschrift en tenslotte de roman, en nieuwe categorieën auteurs: vrouwen nu ook vooral, met als bekendsten Betje Wolff

en Aagje Deken. In diezelfde jaren tachtig van de achttiende eeuw beleefde het politieke tijdschrift een plotselinge hevige bloei. Maar toen kwamen de Fransen...

Ik heb de inhoud zo uitvoerig weergegeven om enigszins een indruk te geven van de rijkdom van het geheel. De opzet is thematisch maar er is toch sprake van een zekere chronologische ordening, die maakt dat ook de belangrijkste ontwikkelingen in die tweeënhalve eeuw niet buiten beeld blijven. De tekst is hier en daar doorschoten met terzijdes, die extra informatie geven of die een brug slaan naar het heden. Sommige daarvan zijn werkelijk vondsten, zoals het krantenbericht over een Tunesische landgenoot die zijn twee kinderen alle vijftien coupletten van het Wilhelmus uit het hoofd heeft laten leren, of de vergelijking van de rederijkerspoëtica met de *Opperlandse taal- en letterkunde* van Battus. Tussendoor wordt dan ook nog het nodige verteld over de receptie en interpretatie van de zeventiende-eeuwse literatuur in de negentiende en eerste helft twintigste eeuw, inclusief curiosa als Bredero als 'dolle vaandrig'. Maar vooral de afbeeldingen, waarvan vele in prachtige kleurendruk, vormen een reële bijdrage tot het informatieve gehalte van het boek, een boek om in te bladeren en in te lezen, een boek om te hebben.

Valt er dan niets aan te merken? Het is een beetje vreemd te moeten constateren dat, na alles wat er wordt geschreven over het belang van de Nederlandse zangcultuur, de liedjes van Hooft worden behandeld alsof het gedichten zijn. Trouwens, over het geheel genomen komt de literatuur er als literatuur bekaaid af. Wie wil weten hoe de literatuur zelf zich ontwikkelde, wat het verschil is tussen het toneel van de rederijkers en dat van Bredero of Vondel, of tussen de poëzie van Hooft en Huygens, of zelfs welke dichters er waren en wat zij hebben geschreven, zal moeten wachten op de nieuwe grote literatuurgeschiedenis waaraan onder auspiciën van de Nederlandse Taalunie wordt gewerkt en waarvan Mieke B. Smits-Veldt en Karel Porteman het deel over de 'grote' zeventiende eeuw en Joost Kloek dat over de achttiende eeuw onder hun hoede hebben genomen.

Maar het valt aan te nemen dat het algemene cultureel geïnteresseerde publiek van tegenwoordig liever wil lezen over dat hele aan politiek, maatschappij, religie en moraal gerelateerde literaire leven, dan over die literatuur zelf.

Marijke Spies

F. K. Laarman, *Families in beeld. De ontwikkeling van het Noord-Nederlandse familieportret in de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Zeven provinciënreeks XX; Hilversum: Verloren, 2002, 103 blz., ISBN 90 6550 186 X).

Het is met de belangstelling van de kunsthistorici voor het thema 'familieportret' tot voor kort weinig anders gesteld geweest dan met hun interesse in de zo genaamde 'Delftse tegeltjes'. Rembrandt en Titiaan en hun werken zijn aantrekkelijker onderwerpen voor onderzoek dan de tegelschilders van het St. Lucasgilde en hun quasi-fabrieksmatige productie. Cultuur-historische en sociaal-economische aspecten legden het af tegen esthetische. Zo was het. De afgelopen decennia is daar voor het onderwerp 'familieportret' duidelijk verandering in gekomen. De studies van Malecki (*Das Familienbildnis im 16. und 17. Jahrhundert* (1950) en *Die Familie des Pieter Jan Foppesz* (1983)), van Oberhaidacher (*Das holländische Familienbild des 16. und 17. Jahrhunderts* (1972)), en van Smith (*Masks of wedlock* (1982)) blijken achteraf aanlopen naar Eddy de Jonghs tentoonstellingscatalogus (*Portretten van echt en trouw* (1986)), die als een doorbraak beschouwd mag worden. De studies van Victoria Greep (*Een beeld van*